

<https://helda.helsinki.fi>

1900-luvun polttopisteessä : Von Wright sai luomisvoimansa jännitteestä tietoisuskon ja kehityspessimismin välillä

Wallgren, Thomas

Gaudeamus

2020

Wallgren , T 2020 , 1900-luvun polttopisteessä : Von Wright sai luomisvoimansa jännitteestä tietoisuskon ja kehityspessimismin välillä . julkaisussa J Strang & T Wallgren (toim) , Georg Henrik von Wright : Modernin ajan ajattelija . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 21-42 .

<http://hdl.handle.net/10138/327653>

---

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

1

1900-LUVUN POLTTOPISTEESSÄ

Von Wright sai luomisvoimansa jännitteestä tieteeskon ja
kehityspessimismin välillä

Thomas Wallgren

Kun Georg Henrin von Wright oli kolmevuotias ja asui perheineen New Yorkissa, hänen isänsä osti pienen Corona-merkkisen matkakirjoituskoneen. Tällä koneella kirjoitettiin suuri osa 1900-luvun parhaista pohjoismaisista filosofista teoksista ja esseistä. Kirjoituskone on edelleen hyvässä kunnossa. Se on nykyään näytteillä Helsingin yliopiston Von Wright–Wittgenstein-arkistossa. Vaikka kirjaimet ovat jo kauan sitten kuluneet näkymättömiin näppäinten päältä, kokenut käsi voisi yhä luoda Coronalla uusia mestariteoksia.

Georg Henrik saattoi vuonna 1919 ruveta naputtelemaan kirjoituskonetta, jota hän sitten kantoi mukanaan koko elämänsä ajan. Suomi oli äskettäin tullut itsenäiseksi, ja Eurooppa ponnisteli noustakseen sodan raunioista. Von Wright syntyi Venäjän tsaarin alamaiseksi puolitoista vuotta ennen bolševikkivallankumousta ja eli 12 vuotta pidempään kuin Neuvostoliitto. Siten hänen elämänsä kattoi kokonaan jakson, jota brittiläinen historiantutkija Eric Hobsbawm on nimittänyt lyhyeksi 1900-luvuksi. Sanotaan, että suuret filosofit pystyvät tiivistämään yhteen aikansa historialliset virtaukset. Mielestäni ainakin muutamat tärkeimmät Euroopan 1900-luvun virtaukset – ja jännitteet – tiivistyvät Georg Henrik

von Wrightin elämässä ja tuotannossa. Tästä lähtökohdasta
teen seuraavassa muutamia tutkimusretkiä hänen
ajatusmaailmaansa.

LAPSENUSKO JA APOKALYPTINEN AHDISTUS

Edistysusko valtasi Georg Henrikin jo varhain. Teoksessaan *Humanismi elämänasenteena* (1978, suom. 1981) hän kirjoittaa päässeensä ”jo varhaisina kouluvuosina” selvytyteen siitä, että tieteestä tulisi hänen elämänuransa.¹ Tiede oli hänelle juuri sellainen kutsumus,

johon liittyviä vastuuta ja velvoitteita Max Weber kuvaili vakuuttavasti kuuluisassa esitelmässään samana vuonna kuin von Wrightin isä Coronan osti.² Uskoakseni tiedettä ei enää nykyään voida tuntea henkilökohtaiseksi kutsumukseksi samalla tavoin kuin von Wright koki asian. Hänen lapsenuskonsa perustui siihen, että tiede edusti hänelle jotain itsestään selvästi ylevää ja tahratonta. Minkäänlaisella tieteeseen tiiviisti kytkeytyneellä edistysuskolla ei enää Hiroshiman pommituksen jälkeen ja ilmastokriisin aikana voi olla samaa viattomuuden sädekehää. Maailmansotien välillä Euroopassa kuitenkin yhä uskottiin vankasti tieteen avulla saavutettavaan edistykseen. Näin tehtiin etenkin niin kutsutussa Wienin piirissä, josta von Wrightin sai innostumaan hänen ensimmäinen yliopisto-opettajansa Eino Kaila.

Nuoren von Wrightin elämään tuli niin ikään varhain myös Wienin piirille vieras tekijä. Hän luki jo 1930-luvun alussa saksalaisen filosofin Oswald Spenglerin esseitä, joissa arvostellaan edistysuskoisen modernin aikakauden vaikutuksia kulttuuriin ja yhteiskuntaan. Pian von Wright tutustui myös Lev Tolstoin ja Fjodor Dostojevskin teoksiin, joissa esitetään kiihkeää kritiikkiä edistystä suosivaa ja tieteeseen pohjautuvaa mutta sieluttomuuteen ja moraaliseen rappioon johtavaa moderniutta kohtaan.

Eräissä vuonna 1949 kirjoittamissaan esseissä von Wright kuvaa Dostojevskin ennustusta siitä, miten Venäjä ajautuu nuorisonsa fanaattisen rationalismin ja edistysuskon vuoksi järjettömyyteen ja tuhoon. Von Wright tulkitsi Dostojevskin profetoineen maansa joutumista kommunistien valtaan. Dostojevskin kriittistä näkemystä ei kuitenkaan aiheuttanut ensi sijassa Venäjän nuorison into sosialismia kohtaan. Se kumpusi nähdäkseni syvemmästä ja yleisemmästä epäilystä, jota hän tunsii tiedekeskeistä maailmaa kohtaan. Dostojevski katsoi tieteellisyyden korostamisen voivan johtaa merkityksen katoamiseen, eksistentiaaliseen tyhjiyteen. Ennustaako *Karamazovin veljesten* (1880) asianajaja

loppupuheenvuorossaan pelkästään Venäjän vallankumousta? Eikö hän sittenkin puhu koko siitä maailmasta, joka syntyi modernin tieteen vallankumouksessa? Katsoiko von Wright toisinsanoen Dostojevskin jo varhain hahmottaman apokalyptisen näyn pätevän myös modernin tieteellis-teknisen edistysuskon liberaaleihin muotoihin, jotka sittemmin veivät voiton kylmässä sodassa? Ludwig Wittgenstein näyttää istuttaneen tällaisen oletuksen von Wrightiin jo miesten kohdatessa Cambridgessa ennen sotaa. Wittgenstein pohtii kysymystä monissa niistä muistiinpanoista, joita von Wright kokosi 1960-luvulla ja julkaisi vuonna 1977 teoksessa *Vermischte Bemerkungen* (suom. *Yleisiä huomautuksia*, 1979). Käsitykseni mukaan von Wright ainakin vanhuudessaan tottui ajatukseseen, että kysymykseen voidaan vastata myöntävästi.

Tieteellisyyttä korostavan filosofian palvelukseen vihkiytynyt ja silti tällaisia epäilyjä tunteva ihminen kokee, että hänen päivittäinen toimintansa on ristiriidassa sen kanssa, minkä arvon hän antaa tämän toiminnan tavoitteille. Ristiriidan täytyy olla eksistentiaalisesti ja moraalisesti ahdistava. Von Wright joutui siten tuntemaan turvattomuutta. Hänellä oli selvästikin tarve löytää tapa, jonka avulla hän voisi sekä maailmankatsomuksessaan että toiminnassaan yhdistää lapsenomaisen tieteisuskonsa myöhemmin omaksumaansa pessimismiin sekä Spenglerin ja Dostojevskin apokalyptisiin näkyihin. Ongelma oli vaikea ratkaista, mutta von Wright jatkoi ponnistelujaan läpi elämänsä saavuttamatta kuitenkaan koskaan itselleen tyydyttävää ratkaisua. Mielestäni von Wright on yhä tärkeä juuri tämän päättymättömän pyrkimyksensä vuoksi. Hän on itse poissa, mutta jäljellä ovat hänen suuri kysymyksensä ja yrityksensä sen ratkaisemiseksi.

Nykyisen vuosisadan pitää tehdä selväksi välit edeltäjänsä kanssa. Kaikki nykyihmiset ovat monessa suhteessa 1900-luvun lapsia. Yleisesti toivotaan rauhaa, demokratiaa, vastuullisuutta ja oikeudenmukaisuutta sekä kammotaan talouskriisiä, nälänhätää,

postmodernia maailmansotaa, joka on ilmeisesti jo alkanut, jatkuu luonnonvarojen riistoa ja ympäristön myrkyttämistä, niin ikään varmaankin jo käynnistynyttä ilmastokatastrofia sekä demokraattisen julkisuuden kaventumista. Tällöin jatketaan edeltävän vuosisadan perintöä. Modernin yhteiskunnan ja kulttuurin siivittämänä ihmiskunta kehitti 1900-luvulla luovan ja tuhoavan energian, joka valtavassa voimassaan ylitti kaiken, mitä kulttuurien ja elonkehän historiassa oli koettu aiemmin.

Lähes kaikki tämän planeetan puut ovat versoneet 1900-luvun ihanteita tavoittelevien ihmisten istuttamina ja kasvaneet heidän byrokraattisessa valvonnassaan. Lähes kaikki nykyisin elävät kehittyneet eläimet joutuvat noudattamaan ihmisten asettamia tiukoja sääntöjä pysyäkseen hengissä. Lähes kaikki ihmiset viettävät elämää, jonka ehdot enimmäkseen määräytyvät talouden, politiikan ja hallinnon ylikansallisten toimien ja sopimusten perusteella. Maailma ei ollut tällainen sata vuotta sitten mutta nyt on. Lyhyen 1900-luvun kokonaan eläneet ihmiset kokivat tämän muutoksen planeettansa historiassa. Mullistusta arvioitaessa on mielestäni tärkeintä huomata, että samat voimat, joihin perustuivat 1900-luvun hämmästyttävimmät edistysaskeleet – tieteellis-tekninen järki sekä yhteiskunnan toimintojen valtiollisen ja taloudellisen ohjaamisen uudet muodot – näyttävät aiheuttaneen myös vuosisadan hirvittävimmat tragediat ja ne uhkakuvat, jotka nykyään leimaavat tulevaisuutta koskevaa keskustelua. Kypsan modernin aikakauden energia, uusi voima, joka järjestytti ihmiskuntaa ja elonkehää 1900-luvulla, on vailla vertaa – niin hyvässä kuin pahassakin.

1900-luvun ymmärtäminen on tärkeä edellytys nykyisten toiveiden ja pelkojen käsittelyyn. Nähdäkseni von Wright osasi pohjoismaisista ajatteliijoista terävimmän tiivistää ja eritellä 1900-luvun ristiriitaisia suuntauksia. Jos arvioni osuu oikeaan, von Wrightin tuotantoon ja toimintaan perehtyminen antaa arvokkaan välineen kaikille niille maailman tällä kolkalla eläville, jotka

pyrkivät syventämään itseymmärrystään, selvittämään, millaisia me olemme, millaisia meistä uhkaa tulla ja millaisiksi voimme tulla tulevamme.

MONITAHOINEN VON WRIGHT

Von Wrightille ominainen jännite syntyy siitä, että hänellä on optimistinen, edistykseen luottava ääni mutta toisaalta myös huolestunut ja moderniutta arvosteleva ääni. Von Wrightin tuotannossa kuuluu lisäksi muitakin ääniä. Yksi tapa niiden tavoittamiseksi on tarkastella yrityksiä, joita on tehty hänen henkisten ja yhteiskunnallisten juuriensa ja sidostensa luonnehtimiseksi.

Von Wright pohti usein toimintaansa filosofina. Yhden seikan hän sai selväksi jo varhain: kiinnittymisensä anglosaksiseen, loogis-analyttiseen 1900-luvun filosofiaan. En usko von Wrightin missään elämänsä vaiheessa kyseenalaistaneen tätä linjaustaan. Tämä voi itse asiassa tuntua yllättävältä, koska hän kirjoituksissaan näki usein vaivaa eritelläkseen kriittisesti analyttisen filosofian eri suuntauksia ja niiden kehitysmahdollisuuksia. Jää avoimeksi, mihin von Wright ilman muuta samastui kuvatessaan itseään analyttiseksi filosofiksi. Hän ei silti koskaan epäillyt haluaan kuulua tähän koulukuntaan. (Häntä sopii verrata vaikkapa ihmiseen, joka ehdottomasti haluaa maansa pysyvän Euroopan unionissa katso-matta siihen, mitä Euroopan unioni tarkkaan ottaen on tai millaiseksi se on muuttumassa.)

Tarkastellessaan intellektuaalista hahmoaan von Wright pohti usein myös jotain muuta aihetta kuin analyttistä filosofiaa, joka sekä kiehtoivat hämmensi häntä. Usein lainatussa lausunnossaan von Wright totesi seuraavaa:

Haluan päättää tämän itsekeskeisen kertomuksen sanomalla jotakin toisesta minäni puolesta, jonka suhteesta filosofiseen tai

ehkä paremminkin tieteelliseen minääni en ole koskaan päässyt täyteen selvyyteen. En löydä sille osuvaa nimeä enkä osaa sitä lyhyesti luonnehtia. Mutta kirjallisessa tuotannossani sillä on muusta toiminnastani selvästi erottuva profiili. Tarkoitän alun perin ruotsiksi ilmestyneitä teoksiani *Ajatus ja julistus*, *Humanismi elämänasenteena* ja *Tiede ja ihmisjärki* sekä varsinkin viimeksi mainitun kirjan aihepiiriin liittyviä lukuisia artikkeleita ja haastatteluja tieteen ja tekniikan vaikutuksista ihmiseen ja hänen yhteiskuntaansa. Ehkä voi sanoa, että olen näissä teoksissani ollut ”nykyaikaa etsimässä”. ... Onko tällainen oman aikansa ymmärtämisyritys ”filosofiaa”? Jossakin tämän monimielisen sanan merkityksessä se kai on sitä. Joka tapauksessa se on osa intellektuaalisesta kulttuuristamme. Tiedettä sanan ankarassa merkityksessä se ei ole – eikä saa olla olevinaan.

Tällaisen vapaan intellektuaalisen toiminnan arvosta ja merkityksestä minulla ei ole selvää käsitystä. Jos joku sanoisi toimintaani täysin merkityksettömäksi, en tietäisi, miten puolustautua. Tiedän vain, että tunnen siihen sisäistä, vuosien mittaan kasvannutta pakkoa.³

Ei liene mahdollista kirjoittaa von Wrightin elämästä tarttumatta kysymykseen, millainen suhde hänen tuotantonsa kahdella linjalla on toisiinsa. Toisinaan hän tuo esiin toiveen niiden yhdistymisestä. Esimerkiksi omaelämäkerrassaan hän kirjoittaa, että

1980-luvun alusta lähtien eläytymiseni ajan kysymyksiin on koskenut myös periaatteellisemman ulottuvuuden aiheita kuin yksittäisiä epäoikeudenmukaisuuksia ja katastrofin uhkia. Sen myötä alkoi aika- ja kulttuurikriittisen kirjailijantyöni yhdistyminen varsinaiseen filosofiseen ajatteluuni.⁴ (Suom. Iiro Kuuranne.)

Katkelmassa ilmenevää optimismia esiintyy kuitenkin vain harvoin. Yleensä von Wright katsoo, että hänen tuotantonsa kahden päähaaran välille jää jännite. Yritän seuraavassa löytää selityksen siihen, että von Wrightin itsekin esiin nostama jännite ei lauenut. Diagnoosini valmistelemiseksi viivähdän vielä von Wrightin yhteiskunnallisissa näkemyksissä. Tämäkin alue hänen itseymmärryksessään oli miinoitettu.

Omaelämäkerrassaan von Wright selostaa *Svenska Dagbladetissa* 14. kesäkuuta 1987 julkaistua kirjoitustaan, joka päätti lehdessä *Tiede ja ihmisjärki* -teoksesta käydyn väittelyn. Siihen osallistunut Stig Strömholm oli arvellut, että ”teollisuuden ja elinkeinoelämän edustajat” sekä ”nykyiset sosiaalidemokraatit” vie-roksuisivat kirjaa.

Minä vastasin kysymällä, keiden voitaisiin ensisijaisesti ajatella yhtyvän mielipiteisiini, ja mainitsin niin ikään kaksi ryhmää: arvokonservatiivit ja vasemmistointellektuellit[...] ... Tunnen sympatiaa molempia kohtaan, kuitenkin kahdella tärkeällä varauksella. Arvokonservatismi yhdistyy joskus nostalgiseen tähyilyyn taaksepäin asioihin, joiden katsotaan olleen ennen paremmin. Vasemmistointellektuellien parissa tapaa usein maailman parantamisen mahdollisuuksia koskevan naiivin optimismin.⁵ (Suom. Iiro Kuuranne.)

Huomautettakoon ensiksi, että kritiikkinsä avulla von Wright välttää samastumasta niin uuskonservatiiveihin kuin vasemmistoradikaaleihinkin. Ehkä hän epäonnistuu ja väistämisyrittelyksellään itse asiassa paljastaa perusluonteisen uuskonservatiivisen taipumuksensa. Palaan tähän vähän tuonnempana. Sitä ennen haluan kiinnittää huomiota lainauksen toiseen piirteeseen, jota von Wright itse ei pohdi.

Tunnetusti von Wright omisti suurimman osan elämästään filosofialle, jota suuresti arvostavat samat teollisuuden ja elinkeinoelämän edustajat ja nykyiset sosiaalidemokraatit, joita ei miellyttänyt hänen teoksensa *Tiede ja ihmisjärki*. Tämän hän totesi itsekin usein. Von Wright ei siis näytä ollenkaan huomanneen, että hänen teokseensa kohdistuneen tyytymättömyyden olisi pitänyt liikuttaa syvästi hänen mieltään. Tähänkin palaan vielä tuonnempana. Diagnostisen tehtäväni kannalta on sitä ennen tarpeen tarkastella vielä paria pohjoismaisessa keskustelussa usein sivuutettua näkökulmaa von Wrightin filosofiseen ja poliittiseen hahmoon.

Saksalaisen sodanjälkeisen filosofian ja yhteiskunnallisen keskustelun keskeinen vaikuttaja Jürgen Habermas piti juhlapuheen (*laudatio*), kun von Wright promovoitiin toukokuussa

1996 kunniatohtoriksi Leipzigin yliopistossa. Oivaltavassa luonnehdinnassaan puhuja katsoi von Wrightin filosofisen panoksen tärkeyden ja omaperäisyyden perustuvan siihen, että kunniatohtori oli huolellisesti perehtynyt kahteen filosofian koulukuntaan mutta ei ollut sitoutunut kumpaankaan niistä. Habermas totesi tarkoittavansa tulevaisuuteen suuntaavaa loogista empirismää ja konservatiivista saksalaista sivistysperinnettä. Hänen mukaansa jälkimmäinen suuntaus ilmeni von Wrightissä ”kvietistisenä ja torjuvana”.⁶

Miten hyvin Habermasin luonnehdinta sopii von Wrightin käsitykseen itsestään? Von Wright ei koskaan peitellyt sitä, että häneen vaikutti kunnioitus saksalaista sivistysperinnettä kohtaan. Omaelämäkerrassaan hän kuitenkin – ehkä muistellen Habermasin sanoja – sanoutuu selkeästi irti arveluista, että hän yhtyisi uuskonservatiivien nostalgiseen näkemykseen menneisyydestä.⁷

Kumpi on oikeassa, Habermas vai von Wright? Kysymykseen ei voi antaa yksiselitteistä vastausta. Yhdessä kohdin Habermas mielestäni osuu varmasti oikeaan. Analysoidessaan saksalaista sivistysperinnettä ja sen konservatiivisia, joissain tapauksissa katastrofaalisia poliittisia vinoutumia Habermas kiinnittää huomiota viileän tarkkailijan osaan. Von Wrightin sanoma on usein radikaalia ja kantaa ottavaa. Kirjoittaessaan omasta ajastaan hän kuitenkin ilmentää myös pyrkimystä juuri sellaiseen yläviistosta katselevan ja usein etäisyyttä pitävän tarkkailijan osaan, joka on luonteenomainen konservatiiviselle saksalaiselle älymystöperinteelle. Tätä perinnettä Habermas on diagnosoinut ja arvostellut luetuimmissa kirjoituksissaan 1950-luvun alusta lähtien.⁸ Toisin kuin saattaisi luulla, tarkkailijanaseman vetovoima ei ilmene von Wrightin tuotannossa vain varhaisissa kirjoituksissa. Piirre näkyy myös monissa hänen tunnetuimmissa, 1980- ja 1990-luvulla laadituissa aikalaiskriittisissä kirjoituksissaan, kuten esimerkiksi edellä lainaamassani *Svenska Dagbladetin* väittelyn päättäneessä puheenvuorossa.

Habermas, joka ei luonnollisestikaan tuntenut von Wrightin ruotsiksi kirjoittamia esseitä, jätti *laudatioissaan* huomiotta von Wrightin piirteen, joka sivuaa lähimmin juhlapuhujaa itseään. Olisi liioiteltua luokitella von Wright aikalaiskriittisen tuotantonsa perusteella osaksi kriittisen teorian perinnettä, Kantin, Hegelin ja Marxin innoittamaa Frankfurtin koulukuntaa, johon Habermas itse kuuluu. Von Wrightin ja Habermasin välillä on kuitenkin paljon yhtymäkohtia aikalaiskritiikin aiheiden valinnassa, argumentoinnissa ja päätelmissä. Von Wright otti tuotantoonsa tärkeitä vaikutteita Frankfurtin koulukunnalta, etenkin Habermasilta itseltään mutta myös Marxilta ja Weberiltä. Juuri tämän vuoksi hän katsoo *Svenska Dagbladetin* puheenvuorossaan luontevaksi olettaa, että vasemmistointellektuellit hyväksyvät osan hänen *Tiede ja ihmisjärki* -teoksessa esittämistään näkemyksistä.

Pysähdyn hetkeksi lyhyttä yhteenvetoa varten. Von Wrightin poliittisessa ja filosofisessa muotokuvassa on tähän mennessä havaittu seuraavat piirteet: hallitsevaa, koko elämän kestänyttä samastumista loogis-analyttiseen filosofiaan täydentävät vaikutteet konservatiivisesta sivistysperinteestä sekä siitä, mitä saksalainen filosofi Karl Löwith toisinaan nimitti vasemmistohegeliläiseksi kriittiseksi teoriaksi.

Muotokuvaan pitää vielä lisätä ainakin kaksi piirrettä, jotta se alkaisi vastata von Wrightin koko persoonaa. Ensimmäinen niistä on ekologinen tietoisuus. Ympäristö ei ollut tärkeä aihe useimmille niistä, joiden maailmankatsomus muovautui 1900-luvulla äsken mainituista suuntauksista. Von Wright oli tältä osin poikkeus. Hän osoitti jo varhain kantavansa huolta modernin edistyksen ekologisista seurauksista. Hän omaksui myös olennaisia vaikutteita pohjoismaisesta ympäristöliikkeestä, etenkin norjalaisesta ekofilosofiasta. Tämä seikka on tärkeää muistaa, kun arvioidaan von Wrightin suhdetta Habermasiin ja Marxin perintöön. Jos ei oteta huomioon kasvun rajoja, von Wrightin toisinaan

edustama kulttuuripessimismi vaikuttaa flirttailulta poliittisesti taantumuksellisen, spengleriläisittäin apokalyptisen näkemyksen kanssa tai nostalgiselta arvokonservatismilta. Vasta kun ekologinen ulottuvuus otetaan mukaan, edistysuskon kritiikistä tulee kriittisen teorian sisäinen asia. Tässä suhteessa von Wright oli mielestäni etevämpi aikansa ajattelija kuin Habermas ja monet muut kriittisen teorian arvostetut edustajat.

Toinen muotokuvasta edelleen puuttuva piirre on von Wrightin halukkuus ottaa kantaa päivänpoliittisiin kysymyksiin. Pohjoismaissa muistetaan hyvin esimerkiksi hänen panoksensa Vietnamin sodan ja ydinvoiman vastustamiseksi sekä kolmatta maailmaa kohtaan osoitetun myötätunnon voimistamiseksi. Muualla maailmassa hänen toimintansa tätä osaa varmaankaan ei juuri tunneta.

Erotan siis von Wrightin poliittis-filosofisessa hahmossa viisi piirrettä, jotka ovat loogis-analyttinen filosofia, konservatiivinen saksalainen sivistysperinne, kriittinen teoria, ekologinen kriisitietoisuus ja osallistuvan intellektuellin asema. Millainen oli näiden keskinäinen dynamiikka?

Totesin jo edellä, että ekologinen ulottuvuus voidaan katsoa sillaksi yli kuilun, jonka monet ehkä haluavat nähdä avautuvan von Wrightin kulttuurikonservatiivisen ja edistysmielisen piirteen välille. En käsittele asiaa tämän enempää. On kiinnostavampaa tarkastella dynamiikkaa, joka syntyy von Wrightin osallistumisesta ajankohtaiseen yhteiskunnalliseen keskusteluun.

Von Wright oli oman kertomansa mukaan ”pitkälle keski-ikään asti osallistumatta politiikkaan”.⁹ Vuosien kuluessa hänessä kuitenkin alkoi kyteä tyytymättömyys etäisyyttä ottavaan vii-leyteen, jonka vallassa hän oli usein tarkkaillut aikalaisiaan. Von Wright hämmästytti yleisöä vuonna 1967, kun hän omaksui Vietnamin sodasta kirjoittamassaan artikkelissa osallistuvan kansalaisen ja julkisen keskustelijan osan. Vähän myöhemmin hän ryhtyi

syventymään kriittisen teorian teksteihin. Hän ystäväystyi nopeasti eräiden jugoslavalaisen länsimarxistisen Praxis-ryhmän jäsenien kanssa sekä tapasi frankfurtilaiset filosofit Karl-Otto Apel ja Jürgen Habermasin.¹⁰ Kuten edellä nähtiin, nämä teoreettiset tutkimusretket avasivat uuden alueen von Wrightin itseymmärryksessä.

Haluan kiinnittää huomiota siihen, miten jatkuu edellä lainattu von Wrightin omaelämäkerran kohta, jossa filosofi optimistisesti uskoo kahden pääpiirteensä yhdistymiseen:

Olen etsinyt historiallisia juuria nykyajan piirteille ja tendensseille, jotka näyttäivät meille ... sen maailman, johon me jou-
dumme, mikäli emme muuta kulkusuuntaa. Se, kykenemmekö
tai haluammeko muuttaa sitä, on sitten toinen kysymys.¹¹ (Suom.
Iiro Kuuranne.)

Huomattakoon, että lainauksen ensimmäisessä virkkeessä von Wright itse asiassa toteaa kadottaneensa synteetin, jonka hän katsoi 1960- ja 1970-luvulla ja ehkä vielä 1980-luvulla saavuttaneensa akateemisen filosofian ja yhteiskunnallisen osallistumisen välillä. Nähdäkseni von Wright palasi käytännössä viimeistään *Myten om framsteget* -teoksen esipuheessa taas oman aikansa viileän tarkkailijan osaan, jossa hän kirjoitti nuoruutensa esseet.

Miksi kävi näin? Jürgen Habermasin ja Fritz Ringerin saksalaista sivistysperinnettä luotaaviin analyyseihin viitaten voidaan kysyä, miksi von Wright horjahtaa uudelleen niin sanotun mandariinin osaan.¹² Tarjoan seuraavaa vastausta: von Wrightin ajan-diagnostinen filosofia johtaa pessimistiseen näkemykseen siitä, kykeneekö tieteellis-tekninen kulttuuri itsensä oikaisemiseen. Hän näkee pääasiassa kaksi mahdollista tietä muutoksiin, joita hän pitää välttämättöminä: joko tieteellis-tekninen kehitys luo uusia ratkaisuja itse aiheuttamiinsa ympäristö- ja kehitysongelmiin tai ihmiset

päättävät luopua talouskasvusta ja aineellisesta yltäkylläisyydestä. Ajoittain von Wright ilmaisee toiveikkuutensa joko ensimmäisen tai toisen ratkaisun toteutumisesta. Pääasiassa hän kuitenkin epäilee kummankin menestymistä. Tällaisen näkemyksen taakasta hänet vapauttaa vetäytyminen viileän tarkkailijan osaan.

Kaikki voisi taas olla hyvin, mutta von Wright jää loppuun tai miltei loppuun saakka levottomaksi sieluksi. Hän ei saa koskaan vakaaseen tasapainoon niitä lukuisia voimakenttiä, joita kohtaan hän tuntee myötätuntoa ja jotka vaikuttavat häneen. Lopuksi pysähdyn tuokioksi tähän aiheeseen.

DEMONEITA JA ELÄMÄNILOA

Von Wright oli avoin, elämäniloinen ja avarakatseinen ihminen. Hänen kirjoituksiaan kiitetään usein niiden esimerkillisen selkeyden vuoksi. Von Wrightin laajat muistelmat antavat kuvan elämästä, joka onnistuneesti toteutti paradigmaa elämästä valistuksen suojissa. Ne ovat kertomus itsensä toteuttamisesta, joka kaikessa olennaisessa etenee suoraviivaisesti. Punainen lanka johdattaa hyvin varhaisesta älyllisestä heräämisestä niin ikään hyvin varhaiseen päätökseen omistautua tieteen palvelukseen, nuoruusvuosien nopeista menestyksistä kypsän filosofin monipuoliseen ammatinharjoitukseen ja edelleen vanhuuteen, jossa perusidentiteetiltään vakaa ja muuttumaton mies säilyttää elämänilonsa ja jatkaa viitoittamallaan tiellä päiviensä päättymiseen saakka.

Muistelmateos sisältää silti muitakin äänensävyjä. Esipuheen ensimmäisellä sivulla von Wright toteaa yrittäneensä ennen kaikkea

tuoda esiin elämäni sellaisena kuin sen muistojeni valossa näen. Tämä tapa kirjoittaa on peittelemättömän subjektiivinen, ja itse-riittoisuuden totuutta kaihtavat demonit ovat kenties vääristäneet sen näkökulmaa.¹³ (Suom. Iiro Kuuranne.)

Muutamaa sivua myöhemmin kirjoittaja tekee tunnustuksen: ”En ole koskaan ollut hyvä enkä myöskään erityisen kiinnostunut kaivautumaan mieleni pimeisiin kätköihin[.]”¹⁴ Samanlaisia itsekriittisiä huomioita on siroteltu muutamiin muihinkin omaelämäkerran kohtiin. Heti esipuheessa von Wright esittää tiivistävän arvion: ”En ole erityisen hyvin onnistunut noudattamaan sokraattista kehotusta *gnothi seauton*, vaan olen antanut elämäni pikemminkin kehittyä omin ehdoin sanonnan *werde was Du bist* mukaan.”¹⁵

Nykyään lienee vielä yleisempää kuin 1900-luvun alussa jäsentää itsetuntemusta tai sen puutetta psykologisin käsittein. Oletetaan, että tärkein tai kiinnostavin itsetuntemuksen puutteen muoto liittyy vietteihin, alitajuntaan tai ehkä sosiaalipsykologisiin tekijöihin, kuten perhe- tai luokkataustan vaikutukseen ihmisten tapoihin ja arvoihin. (Ajateltakoon vaikkapa Lars Norénin ja Karl Ove Knausgårdin menestyksiä.) Pitää paikkansa, että von Wright ei pahemmin pohdi tällaista. Katson silti, että ”totuutta säikkyvällä demonilla”, jonka vainoamaksi hän epäili joutuneensa, ei yleensä ollut tekemistä tällaisten (sinänsä tärkeiden) voimien kanssa. Pikemminkin von Wrightin sitkein demoni piili käsitteissä, kuten filosofille sopii.

SELVITTÄMÄTÖN KAHTALAISSUUS

Analyyttinen filosofia kannattaa niin sanottua tieteen yhtenäisyyden ihannetta: on vain yksi tieteellinen menetelmä ja yksi tiedon malli, joiden avulla voidaan ratkaista kaikki tieteen käsiteltäväksi kelpuutettavat kysymykset ja siten ehkä ylipäänsä kaikki rationaaliset kysymykset. Ihanne kiteytettiin varhaisessa Wienin piirissä ja loogisessa empirismissä, jota von Wrightin ensimmäinen yhteistajuinen teos käsittelee. Yhtenäisyysihanteen kannattajat yleensä pitävät ihmisen laatimista tiedon malleista parhaana sitä, jota

luonnontieteet edustavat. Tieteen kehittyessä luonnontieteiden mallin oletetaan valtaavan uusia alueita ja tulevan käyttöön myös siellä, missä vielä toistaiseksi sovelletaan heikommin kehittyneitä tiedon muotoja.

Von Wright antoi monet tunnetuimmista panoksistaan filosofiaan osallistuessaan keskusteluun siitä, onko mahdollista korvata ihmistieteet luonnontieteillä, jotka antavat eksakteja tuloksia ihmisestä ja yhteiskunnasta. Kuuluisaksi on tullut etenkin hänen teoksessaan *Explanation and Understanding* (1971) esittämänsä kanta, että kausaaliselityksiä tavoittelevaa nykyaikaista luonnontiedettä on mahdollista harjoittaa vain silloin, kun voidaan suorittaa kokeita. Kokeiden tekeminen taas edellyttää, että voidaan mielekkäästi puhua tietäntyyppisistä tapahtumista, nimittäin niistä, jotka kokeen suorittaja panee tietoisesti tapahtumaan. Kysymykseksi jää, pystytäänkö näitä tapahtumia selvittämään jäännöksettömästi noudattamalla luonnontieteellistä tiedon paradigmaa.

Tämä kysymys, joka liittyy ihmisen tahdon vapauteen ja vastuuseen teoistaan, on keskiössä myös viime vuosina paljon huomiota herättäneessä niin sanotussa mielenfilosofiassa. Von Wrightin filosofinura alkoi kiinnostuksesta, joka heräsi hänessä kouluvuosina juuri tätä aluetta kohtaan. Uran päätepisteeksi voidaan katsoa teos *In the Shadow of Descartes. Essays in the Philosophy of Mind* (1998, Descartesin varjossa. Esseitä mielenfilosofiasta).

Myöhäisissä mielenfilosofisissa kirjoituksissaan von Wright erittelee lähinnä tietoisuuden ja aineen suhdetta. Kysymykset vapauden ja determinismin sekä etiikan ja järjen suhteesta antavat yhä pohdinnalle lähtökohdan ja vaikuttimen. Tähän väliin voidaan huomauttaa von Wrightin kohonneen arvostetun filosofin asemaan nimenomaan sen vuoksi, että hän loi elävän yhteyden eksistentiaalisten kysymysten ja käsiteanalyttisen osaamisen välille. Von Wrightin myöhäistuotannon keskeinen aihe on René Descartesin interaktioajatuksen arviointi: miten keho ja sielu (tai

tietoisuus) ovat sidoksissa toisiinsa? Tarkastellaan von Wrightin päättelyn yhtä kiinnostavaa yksityiskohtaa ja sen suhdetta kahteen, aluksi ehkä toisarvoisilta vaikuttavaan huomautukseen.

Von Wright muistuttaa soveltavansa tutkimuksissaan loogis-analyyttistä menetelmää, jossa otetaan etusijalle mahdollisimman yksinkertaiset yksilön mielen ilmiöt. Hän pitää mahdollisena, että hänen käsittelemiään kysymyksiä voidaan tutkia tuloksekkaammin soveltamalla jotain holistisempaa filosofian suuntaa, johon sisältyy myös yhteiskuntafilosofia. Von Wright ei kuitenkaan pidä itseään pätevänä tällaiseen tutkimustapaan. Tätä kannattaa verrata huomiota herättävään lausuntoon, jonka von Wright esittää eräässä *In the Shadow of Descartes* -kokoelman esseessä.

Olemme taipuvaisia sanomaan, että aineellisten prosessien tulokset voivat olla vain aineellisia prosesseja. Samoin liikkeet, jotka ovat aineellisia ilmiöitä, voivat olla vain muiden aineellisten prosessien tuloksia. Muulla tavoin ajatteleva on ”animismia” ja ristiriidassa ”tieteellisen maailmankuvan” kanssa.¹⁶

Von Wright sonnustautuu tässä ensin käsitteiden pakkopaitaan. Hän päättää (tosin hyödyntämällä epäselvää käsitettä *animismi* ja filosofisesti tärkeää ehdollisuutta, jota osoittaa muun muassa skeptinen ilmaus ”olemme taipuvaisia sanomaan”) tutkimuksensa kehysistä ja tarttuu sitten selvitettävään kysymykseen. Mitä tapahtuu tämän jälkeen?

Muotoilen seuraavasti näkemyksen, johon von Wright päätyy epäilyn ja monien varaumien jälkeen: ei interaktionismi eikä metafyyminen dualismi ole yhdistettävissä tieteelliseen maailmankatsomukseen.¹⁷ Hän torjuu myös reduktionismin, jonka mukaan henkiset tilat ovat identtisiä aineellisessa todellisuudessa valitsevien tilojen kanssa. Lisäksi hän sanoo, että kehon ja sielun (*mind*) välisen eron voidaan ymmärtää ilmentävän mahdollisuutta

tarkastella eläviä olentoja kahdella tapaa: ulkoinen käyttäytymisen voidaan tulkita kehon reaktioiksi syihin ja vaikutteisiin, mutta on mahdollista myös tajuta näiden reaktioiden merkityksiä.

Mielestäni voidaan osoittaa, että von Wrightin ratkaisu edellyttää käyttäytymisen käsitteen kahden eri merkityksen sekoittamista. Käyttäytymisellä tarkoitetaan yhtäältä nimenomaan ulkoista käyttäytymistä (*overt behaviour*), jota voidaan kuvata puhtaasti aikaan ja tilaan liittyvin termein. Sellaista on esimerkiksi käden liikkuminen alhaalta ylös. Toisaalta käyttäytymisellä tarkoitetaan toimintaa, esimerkiksi jonkun tervehtimistä kättä nostamalla. Jos ei pukeuduta wrightiläiseen pakkopaitaan, ei mielestäni ole mitään syytä olettaa, että kuvaukset tarkoittavat samaa asiaa. Vain jos ensin päätetään, että kaikkea, mistä voidaan puhua, kaikkia ”asioita”, täytyy voida kuvata luonnontieteiden termein, tulee houkuttelevaksi ajatella, että valittu tapa tarkastella ja kuvata maailman ilmiöitä luonnontieteiden termein on jossain yhteydessä siihen, että ihmiset tervehtivät toisiaan, tai tietoisuuteen tai siihen, mitä nimitetään elämäksi.

Esittämällä näitä huomautuksia von Wrightin myöhäistuotannon mielenfilosofisiin kirjoituksiin haluan tuoda esiin, että hänen yhteiskuntanäkemyksessään vallitseva jännite edistysuskon ja pessimismin välillä käy ilmi myös hänen loogis-analyttisessä filosofiassaan. Siinä hän pitää kiinni päätöksestään tukea käsitteiltään epäselvää ja metafyyristä antianimismia, johon analyttisen filosofin tuli hänen aikansa akateemisten ennakkoluulojen mukaan sitoutua säilyttääkseen tieteellisen uskottavuutensa. Samalla hän kuitenkin ponnistelee, jotta kaikkea inhimillistä ei rajattaisi ihmiselämän (tai minkä tahansa elämän) tarkastelemisen ulkopuolelle.

Ensimmäinen von Wrightin yhteiskuntanäkemykseen sisältyvä jännite on modernin edistyslupauksen ja hänen kokemansa spengleriläisen ahdistuksen välinen jännite. Toisen von Wrightin tuotannossa ilmenevän jännitteen synnyttivät hänen ihailunsa

luonnontieteiden saavutuksia kohtaan ja hänen liittymisensä luonnontieteitä arvostavaan, moderniin ja edistysuskoiseen filosofian suuntaukseen sekä toisaalta hänen tuntemansa pelko, että Dos-tojevski osui oikeaan varoittaessaan modernin aikakauden sieluttomuudesta. Jos tulkitsen oikein, juuri tämä pelko ilmenee myös von Wrightin toiminnassa analyyttisen filosofian ammattilaisena. Se näkyy hänen myöhäisen mielenfilosofisen tuotantonsa anti-reduktionismissa, kuten myös liiallisen tieteususkon eli skientismin arvosteluna hänen varhaisemmissa tieteenfilosofisissa teoksissaan.

Kummaltakin osin von Wrightin panosta muovaa kahtalaisuus, joka perustuu siihen, että hän halusi koko elämänsä ajan ponnistella tieteen edistämiseksi, vaikka hän törmäsi ainakin kahteen vaikeaan ongelmaan eritellessään kutsumukseensa liittyviä uhkia. Ymmärtämistä ja tietoisuutta käsittelevissä von Wrightin teoksissa käy ilmi, että tutkittaviksi otettuja ilmiöitä ei voida ilman suuria vaikeuksia, jos ollenkaan ymmärtää kehyksessä, joka perustuu niihin dogmeihin, jotka von Wrightin mukaan velvoittavat tieteellisen maailmankatsomuksen kannattajaa, siis antianimismisiin. Kirjoittaessaan laajalle yleisölle tieteen edistymisen yhteiskunnallisesta merkityksestä von Wright päätyy tulokseen, että tieteen suosima – ja hänen itsensä tieteellisen filosofiansa avulla tukema – menestys uhkaa osoittautua tuhoisaksi. Kaksinkertaisesta haaksirikosta huolimatta von Wright ei koskaan pysty luopumaan tai halua luopua analyyttisen filosofin identiteetistään. Tässä lienee syy siihen, että von Wright halusi muistelmateoksensa alussa tunnustaa kehnoutensa itsetutkiskelussa.

LUOVAA VOIMAA VALISTUSAHDISTUKSESTA

On yhteenvedon ja loppupäätelmien aika. Olen yrittänyt löytää juuret, tai ainakin yhden juuren sille, että von Wright ei koskaan tullut toimeen intellektuaalisen minänsä silmiinpistävän

kaksijakoisuuden kanssa. Diagnosoidessani ratkaisematonta risti-riitaa, jonka von Wright koki tulevaisuudenuskon ja kehitysspesi-
mismin välillä, tein julkilausumattoman oletuksen.

Oletin, että von Wright olisi voinut saavuttaa jännitteettö-
män näkemyksen kartesiolaisesta dualismista ja tieteellis-tekni-
sen kehityksen merkityksestä, jos hän olisi päässyt irti kahdesta
nuoruudessaan hankkimastaan ennakkoluulosta. Yksi niistä oli
taipumus ajatella, että perusteiltaan monella tavoin hämärässä
antianimistisessä ja naturalistisessa metafysiikassa piilee totuus,
johon täytyy sitoutua ja jota täytyy puolustaa. Toinen oli ajatus,
että luopuminen pyrkimyksestä antaa oma panos – von Wrightin
tapauksessa epäsuoraa tietä loogis-analyttisen filosofian avulla
– nykyajan edistysmieliseen teknis-luonnontieteelliseen hank-
keeseen ja sen hengessä harjoitettavaan filosofiaan tarkoittaa väis-
tämättä myös valistuksen perinteen hylkäämistä. Epäilyksistään
sekä omaankin toimintaansa kohdistuneista kriittisistä ponniste-
luistaan huolimatta von Wright ei pystynyt luopumaan tai halun-
nut luopua näistä ennakkoluuloista.

Nuorena opiskelijana tein *Studentbladet*iä varten von
Wrightistä haastattelun, jossa hän sanoi, että marxilainen filoso-
fia silittää edistysuskoista teknillis-tieteellistä kehitystä myötä-
karvaan. Muistan hänen olleen erityisen tyytyväinen juuri tähän
kielikuvaan. 1990-luvun alussa von Wright puhui samaan sävyyn
loogis-analyttisesta filosofiasta.¹⁸

Von Wright koki tällaisen kohtalon: Hän löysi jo varhain kut-
sumuksensa harjoittaa filosofiaa, joka silitti 1900-luvun edistystä
myötäkarvaan. Antamalla panoksensa kannattamalleen filoso-
fian koulukunnalle von Wright pystyi toteuttamaan kutsumus-
taan. Hänelle suotiin onni menestyä läheisimmäksi tuntemallaan
alueella. Onnellisuuden tunne kuitenkin himmeni, sillä hän saa-
vutti suurimmat menestyksensä kehittämällä filosofiaa, jonka his-
toriallista osaa hän alkoi vähitellen tarkastella yhä kriittisemmin.

Aluksi von Wright tunsu valoisu lupauksen edistuksen tukemiseä muttu alkoi vuosien kuluessa nãhdã vakavia uhkia, jotka vaaransivat paitsi vakiintuneen kãsituksen elãman merkityksestã ja ihmisen arvosta myõs ihmisen ja muiden lajien hyvinvoinnin ja olemassaolon. Suuren osan elãmãstãã von Wright kamppaili sopeuttaakseen nuoruutensa optimismin myõhemmin kehittãmiinsã skeptisiin ajatuksiin. Luultavasti erãiden von Wrightin itsensã asettamien kãsiterajoitusten vuoksi ponnistelu ei johtanut mihinkãã lopulliseen lãpimurtoon, muttu hãn ammensi kamppailustaan luovaa voimaa suureen osaan tuotantoaan.

ONNELLINEN LOPPU

Von Wrightin viimeiseksi kirjaksi jãi omaelãmãkerta *Elãmãni niin kuin sen muistan*. Teoksen kahdella viimeisellã sivulla on itsenãinen loppuluku, joka kantaa otsikkoa ”Epilogi”. Lainaã tãhãn sen viimeisen kappaleen kokonaan.

Sitã, miten henkisten voimien laita on, voi tuskin itse arvioida. Kenties luomisvoima alkaa ehtyã – muttu halu tehdã jotakin uutta on yhã jãljellã. Aikaisemmin tapasin sanoa, ettã sain keskimããrin joka vuosi yhden uuden idean, jota pystyin kehittelemããn eteenpãin loogis-analyttisessã filosofoinnissani. Luulen pysyvãni yhã tahdissa, muttu en voi itse arvioida lopputulosta. Tãmã voi olla vaikeaa myõs ulkopuoliselle. Ajatukseni liikkuu yhã useammin syrjãssã valtavãylistã. Ehkã jokin myõhãisistã ajatuksistani kaivetaan jonakin pãivãnã esiin ja muut vievãt sitã eteenpãin.¹⁹ (Suom. Iiro Kuuranne.)

Tyylikkããsti ja kauniisti kirjoitettu. Haluan ajatella, ettã von Wright kirjoitti nãmã rivit Coronalla, jonka mainitsin artikkelini alussa. Minulle tãmã pelkistetty lopputoteamus edustaa suuren

elämäntyön liikuttavaa päätöstä. Von Wright näyttäytyy siinä vapautuneena. Hän on päässyt vapaaksi uppoutumisesta loogis-analyyttisen filosofin työhönsä, joka vei hänet vertaansa vailla olevaan menestykseen ja antoi hänelle kaiketi suurimman tyydytyksen elämässä. Tulee mieleen Aristoteles, joka kuului von Wrightin eniten arvostamiin filosofiin.

Aristoteleen mukaan filosofia voi olla sulautumista maailman jumalalliseen järjestykseen (*nous*). Kun filosofia on tällaista, se antaa ihmiselle suurimman mahdollisen onnen ja vapautuksen. Tällainen yltäminen – jos ei aivan Aristoteleen taivaaseen niin ainakin syvään tyytyväisyyteen oman työn onnistumisesta – ei tarkoittanut von Wrightille ratkaisua edellä käsittelemääni jännitteeseen. Se vaivasi häntä loppuun saakka. Von Wright tunsi vapautumista, jonka saavuttaa hetkittäin ihminen, joka on elänyt pitkään, kokenut piinaa ja taistellut piinaansa vastaan ja jolle suodaan onnellinen vanhuus. Tällaista vapautumista kokee se, joka on kilvoitellut näkemättä kamppailulleen päätöstä mutta joka elämänsä ehtoossa voi tuntea ponnistelleensa tarpeeksi.

VIITTEET

Johdanto

1. Filosofia.fi -verkkosivustolla on lisäksi käytettävissä Yrsa Neumanin ja Lars Hertzbergin toimittama Georg Henrik von Wright -kokoelma.
2. Von Wright 2002, 256–258.
3. Esitelmä yliopistojen välisessä filosofian kollokviossa Turussa 8.5.1970.

1. 1900-luvun polttopisteessä

1. Von Wright 1981b, 9.
2. Weber 1919.
3. Von Wright 1992b, 25–26.
4. Von Wright 2002, 321.
5. Mt., 327–328.
6. Habermas 1997, 11.
7. Von Wright 2002, 309–.
8. Ks. esim. Habermas 1981; 1995.
9. Von Wright 2002, 255.
10. Mt., 263–265.
11. Mt., 321.
12. ”Die deutschen Mandarine” (teoksessa Habermas 1981). Saksalainen historioitsija Fritz Ringer nimitti mandariineiksi eurooppalaisia oppineita, jotka olivat saavuttaneet tieteellisen arvostuksen lisäksi myös tuntuvaa yhteiskunnallista vaikutusvaltaa.
13. Von Wright 2002, 7.
14. Mt., 16. (Suom. Iiro Kuuranne.)
15. Mt., 8. (Suom. Iiro Kuuranne.)
16. Von Wright 1998, 125–.
17. Mt., 148.
18. Wallgren 1980. Vrt. keskustelu, jonka von Wright, Wallgren ja Kjell Westö kävivät Helsingissä 22.4.1992. Nauhoitus on tallennettu Helsingin yliopiston Von Wright-Wittgenstein-arkistoon.
19. Von Wright 2002, 336.